

Usos de l'escriptura a l'Atenes d'Aristòfanes

Alicia Ferran

1. Introducció

La invenció de l'alfabet pels grecs i la seva expansió va ser un dels factors primordials que impulsà el desenvolupament del que podríem anomenar «pensament racional», o «pensament lògic-científic», és a dir, la mena de pensament que va revolucionar el món grec i que ha determinat la manera de ser de tota la cultura occidental posterior, la nostra cultura¹. Per això, un estudi sobre la naturalesa de l'escriptura alfabètica, sobre la seva evolució històrica, o sobre qualsevol altre aspecte relacionat amb ella, tindrà l'interès afegit d'apropar-nos una mica més al coneixement de nosaltres mateixos². I això especialment si investiguem la concepció que tenien els grecs del seu invent i l'ús que en feien, ja que és en els orígens on hi ha encara, respecte a una pràctica nova, la distància suficient que permet veure-hi aspectes que després, en perdre aquest caràcter novedós, es tornen invisibles.

1. Pel que fa a la influència de la invenció de l'alfabet en el desenvolupament del pensament racional, hi ha una clara oposició entre aquells estudiosos que pensen que l'escriptura alfabètica va determinar els profunds canvis de la cultura intel·lectual grega —especialment E.A. HAVELOCK, *Cultura orale e civiltà della scrittura. Da Omero a Platone*, Roma 1983 (títol original: *Preface to Plato*, Cambridge, Mass. 1963) i J. GOODY, *La domesticación del pensamiento salvaje*, Madrid 1985 (títol original: *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge 1977)— i els qui ho neguen —com R. THOMAS *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Cambridge 1992, i B. STREET, *Literacy in Theory and Practice*, Cambridge 1984. Aquests últims opinen que els usos i efectes de l'escriptura estan influïts pels costums i creences de la societat en què es desenvolupa: l'adopció de l'escriptura està en part afectada per una «ideologia» prèvia; acusen els anteriors de «determinisme tecnològic» (STREET, p. 51)
2. C. SINI, *Filosofia e scrittura*, Bari 1994 fa una interessant reflexió sobre els condicionaments que ha exercit l'escriptura alfabètica des de l'antiguitat en la filosofia i, per tant, en el pensament occidental en general. Els seus plantejaments parteixen de la crítica que fa Plató a l'escriptura en la Setena Carta.

Aristòfanes és un dels autors grecs més interessants com a font documental per a l'estudi de l'ús de l'alfabet entre els grecs. D'una banda, les seves obres són una bona mostra de la vida quotidiana a l'Atenes del segle V i, per tant, hi apareixen reflectits els contactes que mantienien els ciutadans amb l'escriptura, els àmbits en què es produïen aquests contactes i els seus trets característics. D'altra banda, Aristòfanes va viure en una època especialment suggerent per a aquells que s'interessen per aquest tema, ja que representa la cruïlla de dos móns que necessàriament entren en conflicte: el de l'oralitat, que poc a poc va quedant obsolet, però que encara perviu vigorosament en molts aspectes de la vida ciutadana; i el de l'escriptura, que, tot i ser nou, ja comporta nombrosos i profunds canvis en la manera de viure i de pensar dels atenesos.

Dels gairebé quaranta passatges que he trobat en les comèdies d'Aristòfanes que fan referència explícita a l'escriptura alfabètica, n'he triat dotze per comentar en aquesta xerrada. No ha estat gens fàcil fer la tria, ja que he hagut de renunciar a comentar-ne alguns de molt interessants per raons de temps³. Per tal d'endregar-los, he seguit una classificació que fa Giorgio Cardona dels dominis de l'escriptura a la seva obra *Antropologia de l'escriptura*; aclariré que domini és un conjunt de situacions socials tipificades i regulades per normes de conducta. Segons aquest autor els dominis fonamentals de l'escriptura són quatre: primer, el màgic-sacre, segon, el de les transaccions econòmiques, tercer, el del poder polític i les lleis, i quart, el de la instrucció formal i la producció literària⁴. Tots aquests dominis estan representats, en major o menor mesura, en les obres d'Aristòfanes, però el de les transaccions econòmiques pràcticament el passaré per alt, fent-hi només una breu referència. En canvi, m'hauria agradat d'entretenir-me una mica més en el de l'educació i la literatura, ja que crec que la burla que fa Aristòfanes de personatges com Eurípides o Sòcrates es pot interpretar en gran mesura com a crítica contra aquest domini de l'escriptura⁵.

3. Per exemple *Acb.* 530-4; *Nub.* 18-20; *Vesp.* 956-61; *Av.* 974-90, 1023-5, 1035-57, 1280-9.

4. G. CARDONA, *Antropologia de la escritura*, Barcelona 1994, p. 95 (títol original: *Antropologia della scrittura*, Torí 1981). Aquesta distinció és molt semblant a la que fa Aristòtil en la *Política* (*Pol.* VIII 3, 1338a15-17, *vid.* W.V. HARRIS, *Lettura e istruzione nel mondo antico*, Bari 1991, p. 31 (títol original: *Ancient Literacy*, Cambridge, Mass. 1989), on divideix les funcions útils de les «lletres» en quatre categories: l'acumulació de diners, l'economia domèstica, la instrucció (*μάθησις*) i l'activitat cívica. Les dues primeres es correspondrien amb el domini de les transaccions econòmiques de Cardona, i mancaria el domini màgic-sacre.

5. És clar que es tracta d'una crítica inconscient per part d'Aristòfanes; només nosaltres, des de la perspectiva del nostre temps, podem interpretar-ho així.

2- *Usos de l'escriptura*

DOMINI MÀGICO-SACRE

El domini màgic-sacre de l'escriptura alfabètica és aquell del qual tenim testimonis més antics. Pel que fa a l'àmbit sagrat, un dels aspectes més interessants és el de l'escriptura dels oracles; hi ha algunes referències a aquest ús de l'escriptura en *Els cavallers* i *Els ocells* d'Aristòfanes, però no les comentaré⁶. Em centraré més aviat en el caràcter màgic que encara tenia l'escriptura alfabètica per als atenesos del segle V, començant per un parell de passatges que testimonien la presència de *graffiti* pels carrers de les ciutats; hem de tenir en compte que els *graffiti* constitueixen una de les primeres formes d'escriptura alfabètica que coneixem, i que els més antics consistien especialment en noms propis, per reclamar un objecte com a propietat d'algú o per insultar algú altre⁷.

Passatges 1 i 2: Ach. 141-4 i Vesp. 97-9

1- TEOR: Durant tot aquest temps he estat bevent amb Sitalces. I certament és molt pro-atenès, i un admirador vostre tan autèntic que fins i tot va escriure a les parets: «Que bons que estan els atenesos!».

2- I, per Zeus, si veu escrit en una porta «Que bo que està Dem, fill de Pirilampes!», va i escriu al costat «Que bo que està Quem!».

El primer passatge pertany a *Els acarnesos*; el segon, a *Les vespes*, i fa referència a la passió que sentia Filocleó pels judicis: cal dir que Quem, κήμος, és el nom de l'orifici de l'urna on es dipositaven els vots que condemnarien o absoldrien el reu. Tots dos passatges usen la mateixa expressió: καλοὶ Ἀθηναῖοι, καλὸς Κήμος, expressió que s'escrivia habitualment en els objectes que es regalaven a aquells a qui es volia comunicar un sentiment amorós.

Els *graffiti* van obrir els primers contactes d'una població poc habituada a llegir amb l'escriptura. En el segle V molts ciutadans atenesos que vivien a prop de la ciutat —com és el cas del protagonista de *Els acarnesos*, Diceòpolis— devien llegir i escriure d'una manera bastant elemental: aquests ciutadans només contactaven amb l'escriptura a través de les inscripcions públiques o privades i dels *graffiti* casuals⁸. Els pocs llibres que circulaven per la ciutat eren només accessibles a aquells que havien rebut una educació elevada.

6. *Eq.* 117-20, 997-1001; *Av.* 974-90.

7. P. CARLIDGE, *Sparta and Laconia: a Regional History, 1300 - 362 B.C.*, Londres - Boston 1979; R. THOMAS, *op. cit.* (n. 1), p. 32. Sobre els primers usos de l'alfabet, és interessant K. ROBB, *Literacy & Paideia in Ancient Greece*, Nova York - Oxford 1994, pp. 44 ss.

8. Cf. R. THOMAS, *op. cit.* (n. 1), p. 31.

La primera escriptura alfabètica que coneixem a Grècia és la de dedicatòries i d'inscripcions funeràries. Així doncs, molt aviat va servir per commemorar els morts: per fer ressonar el seu nom, per produir κλέος —renom, fama, glòria. L'escriptura va ser posada al servei del nom propi: obria als mortals una manera d'assolir l'eternitat⁹.

En els passatges d'Aristòfanes, sense anar tan lluny, els *graffiti* esmentats no deixen de propugnar el κλέος dels atenesos, de Dem i de Quem, encara que ho facin de manera burlesca, com correspon a la comèdia. En efecte, aquests *graffiti*, a més de comunicar un sentiment més o menys sincer, donen certa fama als seus destinataris, ja que el seu nom ressonà en el teatre de les Lenees d'Atenes, quan es va representar l'obra, i encara ara torna a ressonar aquí, en aquesta sala, milers d'anys després¹⁰.

I, ja que els *graffiti* d'aquests passatges són declaracions d'amor¹¹, convé fer alguna referència al simbolisme eròtic que per a un grec tenia l'escriptura. El lector pateix la inscripció¹². En els passatges d'Aristòfanes es veu reflectida la violència que exerceix l'escriptor-erasta sobre l'eròmenos¹³: en fa un elogi, però ple d'al·lusions sexuals. Sitalces és un autèntic pro-atènès, sí, però en el seu *graffito* està més aviat fent proposicions deshonestes als atenesos. En el cas de Quem l'efecte còmic és encara més exagerat, ja que el destinatari del missatge amorós és l'orifici d'una urna, amb totes les connotacions obscenes que això pugui tenir.

A més, el lector d'aquestes inscripcions no era tan sols l'estimat, ja que estaven exposades a la vista de tothom. Aquesta circumstància reforça la violència de l'erasta: fa públic el seu amor i el torna per tant obscè, és a dir, fa sortir a la llum pública allò que pertany al més estricte àmbit del privat¹⁴.

9. Cf. J. SVENBRO, *Phrasikleia. Anthropologie de la lecture en Grèce ancienne*, París 1988, p. 14.

10. La fama d'aquests personatges ens ha arribat precisament perquè apareixen esmentats en les comèdies d'Aristòfanes; la fama que poden atorgar els *graffiti* és gairebé sempre efimera, com efimers són els materials on s'escriu el missatge. Com observa G. CARDONA, *op. cit.* (n. 4), pp. 50-52, sempre s'ha sobrevalorat l'aspecte solemne de l'escriptura i s'han minimitzat les seves aplicacions corrents pel simple fet d'haver-se conservat molts més documents escrits en materials durables que, és clar, gairebé sempre són de caràcter públic. No obstant, el gest d'escriure un nom, un elogi, ja implica el desig de fixació, de duració, malgrat que aquesta sigui mínima: té quelcom de pràctica màgica. Aquí l'escriptura permet actuar a distància sobre la realitat, aconseguint, per exemple, una resposta a la declaració d'amor. L'escriptura màgica solia fer-se sobre materials deliberadament caducs.

11. W.V. HARRIS, *op. cit.* (n. 4), p. 89 explica que els *graffiti* de caire polític eren pràcticament desconeguts a la Grècia dels segles V-IV.

12. És J. Svenbro qui desenvolupa aquest tema en l'últim capítol de la seva obra *Phrasikleia*.

13. Teor atribueix a Sitalces precisament l'adjectiu ἔρασις.

14. R. SÁNCHEZ FERLOSIO, *Vendrán más años malos y nos harán más ciegos*, Barcelona 1993, pp. 53-54 fa una interessant reflexió sobre l'obsenitat del privat que irromp en l'espai del públic: «Me escandalizo cada vez que oigo hablar de respeto a la intimidad y de de-

Que l'escriptura alfabètica conservava encara en el segle V el seu originari valor màgic-simbòlic és fàcil de provar, ja que en molts casos el text escrit no s'entenia com a representació o signe d'allò que expressava, sinó com la seva pròpia encarnació. Els exemples més clars els trobem a les esteles que mostraven al públic el text d'una llei o decret, i en les tauletes que feien constar els terminis dels deutes no pagats. Algunes cites dels oradors mostren que les esteles molt sovint estan tan íntimament associades a allò que commemoren, que elles mateixes són realment el tractat, la pau o la ignomínia¹⁵; era costum, a més, destruir les inscripcions d'aquells decrets o tractats obsolets: la seva destrucció elimina la llei que l'escriptura recorda¹⁶. La inscripció manté una relació simpàtica amb allò a què remet.

I el mateix podem dir del sistema de control del pagament d'un préstec o lloguer, que es duia a terme de manera inversa a l'actual: és a dir, cada pagament suposava la destrucció del registre escrit corresponent, i no l'adquisició d'un rebut. El senyal de pagament és que no hi ha registre de deutes¹⁷.

Passatge 3: *Nub.* 764-74

3- ESTREPSÍADES: He trobat una forma molt intel·ligent de suprimir la sentència, de manera que tu mateix estaràs d'acord amb mi.

SÒCRATES: Quina?

E.: Has vist alguna vegada a les drogueries aquella pedra tan bonica i transparent, amb la qual s'encén el foc?

S.: Vols dir el vidre?

E.: Exactament. Digueu, què passaria si jo l'agafés i, quan el secretari estigués escrivint la sentència, situant-me lluny, així, mirant el sol, fongués les lletres de la meua sentència?

S.: Intel·ligent, sí, per les Càrites.

E.: Ai! Què content estic d'haver anul·lat una sentència de cinc talents!

El passatge 3 és una mostra ben clara del que acabem de dir: recull una part del diàleg que mantenen Estrepsíades¹⁸ i Sòcrates, el mestre que li ha

recho a la vida privada. (...) Basta pasar por un quiosco de periódicos para advertir el impudor y la osadía con que la vida privada ha tomado por asalto los medios de comunicación e invadido y ocupado con sus obscenas huestes el interés del público. (...) La lente de una mentalidad privatizada ha invertido la imagen misma del fenómeno, pues la verdad social es que la vida pública es el agredido, y la vida privada, el agresor. L'obscenitat dels *graffiti* d'Aristòfanes no rau tant en el seu contingut com en el fet de ser una manifestació de la privacitat que envaeix la vida pública.

15. R. THOMAS, *op. cit.* (n. 1), p. 49.

16. *Ibid.* p. 52.

17. *Ibid.* p. 54.

18. HARRIS, *op. cit.* (n. 4), p. 78 estudia el nivell d'alfabetització dels agricultors en els segles V-IV precisament a partir de l'exemple d'Estrepsíades.

d'ensenyar l'argument injust per tal que es pugui alliberar dels deutes. Les dues solucions que se li acuden a Estrepsíades són de tipus màgic: primer proposa embruixar la lluna per modificar el calendari i evitar així que arribi el dia del pagament. L'altra proposta és la que reproduïx el passatge: fer desaparèixer la sentència (de l'acusació que els seus creditors faran contra ell) mitjançant la destrucció del text.

Aquest passatge il·lustra clarament aquest valor simbòlic, en el sentit d'objecte màgic, que tenia l'escriptura alfabètica en els seus orígens, i que d'alguna manera encara té¹⁹. El text actua com a una mena de talismà. No reproduïx simplement els termes d'un tractat o una sentència: ell mateix ho és²⁰. El poder d'abstracció de l'escriptura alfabètica no està encara del tot deslligat de la seva materialitat, de la materialitat del text escrit. En aquest sentit, un text no és intercanviable per un altre que digui el mateix, sinó que té valor en si mateix com a objecte únic i concret. Molts segles després, amb la invenció de la impremta i la reproducció massiva dels textos, aquest valor màgic de la lletra escrita tendirà a desaparèixer, i encara més ara amb els ordinadors, que desdibuïxen el concepte fins fa poc vigent de «document original». No obstant això, encara avui dia, en determinats àmbits el paper escrit continua tenint una naturalesa simbòlica, especialment entre persones amb poc contacte amb l'escriptura²¹.

DOMINI DEL PODER POLÍTIC I DE LES LLEIS

Deixaré de banda el domini de les transaccions comercials, malgrat que és també un dels àmbits més antics de l'escriptura, perquè considero que queda prou comentat amb el que acabo de dir sobre la peculiar manera de controlar el pagament de deutes i lloguers en l'Atenes clàssica. A més, aquest domini és el més precàriament representat en les comèdies d'Aristòfanes²².

Passaré, doncs, a parlar del domini del poder polític i de les lleis. He triat tres passatges que podríem dividir en dos grups, ja que els dos primers fan referència a l'escriptura de la llei i dels decrets, i l'altre il·lustra alguns as-

19. La professora Montserrat Camps ha expressat algunes objeccions a aquesta interpretació del passatge 3 com a reflex d'un pensament màgic-simbòlic, objeccions que, si més no, voldria fer constar. Ella entén l'acudit d'Estrepsíades més aviat com a mostra d'una incipient mentalitat judicial, per la qual la llei és ja equivalent a la llei escrita, i l'existència jurídica dels fets es fa patent en la seva manifestació documental. El problema és profundament complex i no acaba d'admetre explicacions definitives.

20. Ho és en el sentit que manté una relació simpàtica amb allò a què es refereix. El mateix exactament que succeïa amb la lluna i el calendari, però a l'inrevés: en aquest cas l'esdeveniment —la lluna— es manipulava per tal d'invalidar el calendari, i en l'altre es manipula el text per tal de neutralitzar l'esdeveniment —la sentència.

21. J. GOODY, *op. cit.* (n. 1), p. 57 diu: «El problema de la classificació (una manera de posar dades sota control que és intrínsec a tota mena de ciències) no és molt lluny de l'ús de la màgia de les paraules en els encanteris. Avui dia la màgia de la paraula impresa ha substituït d'alguna manera la màgia de la paraula parlada».

22. *Nub.* 18-20.

pectes de l'escriptura judicial. És significatiu el fet que *Les vespes*, on Aristòfanes fa una agressiva crítica de la mania de jutjar que tenien els seus conciutadans, sigui l'obra que conté més referències explícites a l'escriptura²³, potser precisament perquè el domini jurídic de l'alfabet era el més definit, el més ben estructurat, el que tenia ja menys contactes amb la pura oralitat.

Passatges 4 i 5: *Acb.* 727-8 i *Lys.* 510-5

4- DICEÒPOLIS: Jo vaig a buscar l'estela amb la qual he establert el meu pacte, per tal de posar-la ben visible a l'àgora.

5- LISÍSTRATA: Però [les dones] ens n'adonàvem, i moltes vegades, si érem a casa, sentíem que preníeu malament alguna decisió relativa a un assumpte important; de seguida, encara que interiorment patíem, us preguntàvem tot somrient: «Què heu decidit afegir a l'estela sobre la pau en l'assemblea d'avui?» —«I què n'has de fer tu d'això?» —deia el marit— «És que no callaràs?» —i jo callava.

L'Atenes del segle V era plena d'esteles que, exposades en els indrets més visibles i pintades amb colors llampants, publicaven els missatges importants per la ciutat. A més de tenir una funció divulgadora, les esteles legitimaven allò que transmetien: Diceòpolis publica l'estela del seu pacte amb els lacedemonis per tal que tothom en tingui coneixement i quedi així legitimat als ulls de la comunitat. L'efecte còmic d'aquesta acció rau en el fet que Diceòpolis exposa el contingut d'un pacte privat com si fos públic²⁴. El text publicat s'independitza d'aquell o aquells que l'han elaborat²⁵. L'escrit és present, però l'escriptor és absent, de manera que la lectura és la trobada entre el lector i els trets escrits d'un absent²⁶. Aquest és un fet substancial a l'escriptura, però assoleix especial importància en l'escriptura de la llei. La presència eficaç de la llei equival a l'absència del legislador: el

23. *Vesp.* 97-9, 106-8, 166-7, 348-9, 538-9, 559, 576-7, 583-7, 847-53, 894-7, 907-8, 956-61, 1051-9.

24. Segons F. RUSSO, *Aristofane autore di teatro*, Firenze 1962, p. 97, l'àgora privada i simbòlica on Diceòpolis exposa l'estela s'instaura a l'orquestra, de la mateixa manera que a *Les vespes* serà l'espai del tribunal, també privat i simbòlic, de Filocleó. L'orquestra és susceptible de representar els valors essencials dels interiors, i potser és així com Aristòfanes remarca el caràcter privat (interior) d'un mercat que, paradoxalment, s'anuncia mitjançant una estela.

25. M. DETIENNE, «L'écriture et ses nouveaux objets intellectuels» i «L'espace de la publicité», a *Les savoirs de l'écriture. En Grèce ancienne*, Lille 1992, pp. 38-9 desenvolupa aquest aspecte recordant l'exemple de Soló, que, després d'exercir el seu paper de «tesmògraf», «no haurà de fer altra cosa que desaparèixer rera la seva màquina [de publicar lleis], anar-se'n a viatjar pel món i deixar que els seus conciutadans es convencin que, d'aquestes lleis per fi escrites, és la ciutat qui n'ha traçat les lletres, qui ha redactat els seus articles un per un, que ella és l'escriba del seu poder legislatiu».

26. J. SVENBRO, *op. cit.* (n. 9), p. 53.

νόμος és un δεσπότης més perfecte que un legislador mortal, ja que no té interessos personals ni emocions²⁷. La llei escrita no és de ningú en concret, sinó de tots, de tots els seus lectors²⁸. Aquest és el principi bàsic de la isonomia, però també la violència primera de la llei democràtica: com que la llei sempre diu el mateix, no podrà mai atendre les particularitats de cada cas concret. S'inicia un procés de dessubstanciació, de desacralització de la llei.

Però, com diu Lisístrata, hi ha la possibilitat que els decrets siguin equívocats i les lleis publicades injustes. El νόμος escrit té un origen humà, com el ψήφισμα, que és la decisió votada mitjançant còdols. Tant l'un com l'altre s'oposen al θεσμός, en el sentit que aquest expressa una obligació que imposa l'autoritat d'un agent extern, diguem-ne déu o bé costum. El θεσμός no és necessàriament escrit, el νόμος i el ψήφισμα sí. El θεσμός emana d'un poder sagrat i incontestable, el νόμος d'un poder plenament humà i exposat, per tant, a la controvèrsia²⁹. Sembla lògic que una llei promulgada pels homes hagi de ser per força escrita, ja que és l'única manera d'atorgar fixesa i longevitat a allò que per naturalesa no en té. L'escriptura immortalitza, sacralitza un edicte que ja no té garantia divina. Com diu Jesper Svenbro, els déus no necessiten l'escriptura, els homes sí.

Passatge 6: Vesp. 538-9, 559, 576

a) BDELICLEÓ: I, sens dubte, tot allò que es digui amb franquesa jo ho escriuré per tal de recordar-ho; que algú em porti aquí de seguida el cistell [amb els estris per escriure]!

b) Quedi constància d'això dels suplicants per tal que me'n recordi³⁰.

c) Això és la segona cosa que apunto, burlar-se dels rics³¹; i recorda'm els beneficis que dius tenir pel fet de governar sobre Grècia.

El passatge 6 recull les paraules que diu Bdelicleó en tres moments del judici paròdic en què s'exposaran els arguments a favor i en contra de l'activitat judicial. Son pare, Filocleó, defensarà la seva afició als judicis, i Bdelicleó, actuant com una mena de γραμματεύς, resumirà per escrit els punts més importants de la seva apologia.

27. *Ibid.* p. 147.

28. W.V. HARRIS, *op. cit.* (n. 4), pp. 59-60, observa que la publicació de les lleis i decrets suggereix un canvi important d'actitud, ja que pressuposava que els ciutadans tenien dret a conèixer la llei i que podien treure un benefici d'un text escrit; i això malgrat que segurament molts ciutadans no eren capaços de llegir per si mateixos les inscripcions.

29. Per la distinció d'aquests termes, *vid.* M. OSTWALD, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford 1969.

30. Bdelicleó resumeix amb aquestes paraules el discurs de son pare, en el qual aquest explica com els acusats li supliquen comprensió i benevolència.

31. Aquí Filocleó acaba de vanagloriar-se de rebre nombroses ofertes de suborn.

No cal explicar amb detall com es desenvolupaven els processos judicials a Atenes en el segle V i quins papers hi jugava l'escriptura alfabètica, certament importants. Ara bé, sí que direm, si més no, que la multiplicació dels elements provatoris va fer impossible que el jurat pogués escoltar directament totes les proves; així doncs, durant la primera part del procés, la instrucció, cada part havia de redactar un atestat de les proves que utilitzaria després en el debat. El γραμματεὺς ho llegia davant del jurat, i així aquest era ràpidament informat dels punts més importants.

Si bé aquest resum escrit per les dues parts en litigi era teòricament objectiu i neutral, de fet es prestava a fàcils manipulacions: de simple instrument de registre, l'escriptura podia —i pot— convertir-se, en mans d'hàbils advocats, en arma per obtenir avantatges tàctics en el procés³². L'escriptura judicial es manifesta com a perniciosa per als ciutadans honestos. Si l'escriptura legal té aspectes molt positius, com el de possibilitar la isonomia, també pot resultar terriblement nociva en l'àmbit judicial³³.

En el passatge 6 Aristòfanes reflecteix aquesta perniciosa utilització de l'escriptura, que obre la possibilitat d'abstraure el contingut d'un discurs, és a dir, de despullar-lo dels seus vestits retòrics i de mostrar-ne només l'esquelet, la idea. Els llargs paràgrafs que pronuncia Filocleó són reduïts, en l'anotació escrita que en fa el seu fill, a uns punts escarits que pretenen recollir-ne el sentit fonamental i actuar alhora com a ajut memorístic. Perquè, efectivament, Bdelicleó diu que apunta per fer memòria, però és clar que el text escrit tendeix a imposar-se rebutjant els matisos. El resum que es fa en un apunt és una interpretació del discurs: conserva allò que, al qui apunta, li sembla convenient conservar, de manera que una situació, un esdeveniment queda despulat de l'existencial i reduït a l'escrit per un altre. I és una arma poderosa en mans dels jutges, que decidiran a partir d'aquests apunts la condemna o l'absolució del reu. D'aquests apunts depèn, doncs, el destí d'un home. L'agulló dels jutges-vespes del cor és sens dubte una arma temible.

Aquest poder que pot tenir l'escriptura per canviar el destí d'un home, poder que en certa mesura emula el de la divinitat, el trobem també reflectit en un passatge de *La pau*, el que aquí hem classificat amb el número 7:

Passatge 7: *Pax* 1179-90

CORIFEU: I quan [els taxiarques] són a casa, ens fan coses intolerables, inscrivint-ne alguns de nosaltres, fent-ne pujar i baixar d'altres [en la llista], dues o tres vegades: «Demà és la partida». I pot passar

32. *Ibid.* p. 196.

33. W.V. HARRIS, *op. cit.* (n. 4), pp. 83-84 explica la pervivència de l'oralitat en molts aspectes del procediment jurídic i de l'administració pública per la manca de confiança que suscitava la paraula escrita; no obstant, també fa constar (pp. 86-87) el fet que es va anar reforçant cada cop més la fe en el valor de les lleis escrites.

que algú no hagi comprat provisions, perquè no sabia que se n'anava. Aleshores, plantat davant l'estàtua de Pandió, es veu [en les llistes] i, torbat per la desgràcia, se'n va corrent amb els ulls plens de llàgrimes. Això ens fan a nosaltres, els pagesos, mentre que als de ciutat menys, aquests abandonaescuts als ulls dels déus i dels homes. D'això encara me n'hauran de retre compte, si els déus ho volen. Ja que molt m'han ofès aquests que en la pau són lleons i guineus en la guerra³⁴.

En ell el corifeu es queixa de com els taxiarques manipulen les llistes de reclutament, afegint-hi noms, desplaçant-los o bé esborrant-los. El simple fet d'escriure o d'eliminar un nom pot, efectivament, canviar el destí d'un home: pot conduir-lo a la mort o, pel contrari, salvar-lo de la calamitat³⁵.

DOMINI DE LA INSTRUCCIÓ FORMAL I DE LA PRODUCCIÓ LITERÀRIA

Passatges 8 i 9: *Ran.* 937-47; *Ran.* 1109-18

8- EURÍPIDES: Tan aviat com vaig rebre de tu l'art, engreixat a força de discursos emfàtics i paraules greus, abans que res el vaig aprimar i li vaig treure pes amb versets, digressions i bledes blanques, afegint-hi suc de xerrameca filtrat dels llibres. Després el feia créixer amb monòdies barrejades amb una gota de Ctesifont. A més, no delirava amb el primer que em passava pel cap ni, precipitant-me, causava confusió, sinó que aquell que feia sortir primer a escena exposava de seguida el motiu del meu drama.

9- COR: Però si tots dos temeu això, que els espectadors siguin ignorants, de manera que no arribin a comprendre les subtiletes que ambdós digueu, no tingueu por: perquè això ja no és així. Han servit com a soldats i, com que cadascú té un llibre, aprenen destreses; i a més són d'excel·lent natura i ara s'han aguditzat encara més. Així doncs, vosaltres dos no heu de témer res, tracteu de dalt a baix tots els temes, perquè els qui miren són savis.

Tots dos passatges pertanyen a la segona part de *Les granotes*. En el judici paròdic dels dos poetes tràgics, Èsquil i Eurípides, Aristòfanes s'erigeix en crític literari i posa de manifest el contrast entre l'antiga forma de fer poe-

34. J. GOODY, *op. cit.* (n. 1) dedica a les llistes un capítol del seu treball sobre la influència de l'escriptura en el desenvolupament dels sistemes cognoscitius. Arriba a apuntar la possibilitat que les llistes fomentessin la invenció de l'escriptura alfabètica (pp. 98-99).

35. En les paraules del corifeu ressona l'antiga connexió de l'escriptura amb el sagrat, ni que sigui de manera indirecta.

sia, representada per Èsquil, i les noves concepcions poètiques d'Eurípides, concepcions derivades de la influència sofística³⁶.

Tal i com podem inferir del passatge 8, la d'Èsquil és una poesia que busca la bellesa sonora i rítmica, les imatges que sedueixen l'auditori, els elements meravellosos, i que en ocasions sembla improvisada. En canvi Eurípides és amant de les subtileses, del llenguatge precís i despullat de recursos innecessaris, un llenguatge que pretén transmetre idees més que complaure l'oïda. El propi Eurípides diu d'on ha après aquestes habilitats: dels llibres, d'on treu el «suc de xerrameca» amb què amaneix la seva poesia posada a règim. En aquest passatge es manifesta el conflicte que s'amagava rera la rivalitat entre Èsquil i Eurípides; no és només un enfrontament entre dues maneres d'entendre la poesia, sinó l'oposició entre una mena de poesia arrelada en els hàbits que imposa l'oralitat i una altra mena de poesia que beu dels llibres, de l'escriptura, més preocupada pel raonament i la recerca d'una veritat de tipus filosòfic, que no pas per encantar el públic tal com feien els antics poetes orals³⁷.

Eurípides pertany al grup d'intel·lectuals que van començar a emprar la dialèctica com a mètode pedagògic, amb la finalitat de despertar l'auditori del somni mítico-poètic en què dormia des de sempre³⁸. Sòcrates i els sofistes són els principals impulsors d'aquest mètode revolucionari. I malgrat que la dialèctica comença essent una pràctica oral, el cert és que els sofistes són els primers homes il·lustrats de Grècia, en el sentit que fan servir llibres de manera habitual, llegint-ne i escrivint-ne; i Sòcrates, tot i que no va deixar cap obra escrita, sí que en va llegir moltes, com ens diu Xenofont³⁹, i les va comentar amb els seus deixebles. En el cas d'Eurípides, es deia que posseïa una important biblioteca⁴⁰.

Tan aviat com l'escriptura alfabètica va alliberar els grecs de registrar només en la memòria les bases de la seva cultura, es van obrir les portes a la discussió i la rèplica: d'una banda l'escriptura fixà allò que funcionava com a referència veritable, és a dir, la llei; i d'altra banda la paraula oral assolí la llibertat d'opinar, de posar en dubte, donant pas a l'oratòria. Els poetes com Eurípides ja no estaven peremptòriament obligats a enregistrar fidelment la memòria comuna⁴¹, i per això van poder començar a interpretar-la des de nous punts de vista, i fins i tot a dubtar-ne la validesa. A *Les granotes* Aristòfanes, per boca d'Èsquil, critica Eurípides —com en *Els núvols* critica Sòcrates— retraient-li que les seves obres són una font de males in-

36. Segons Aulus Gel·li (*Nits àtiques* XV 20.4), Eurípides va ser oient del filòsof naturalista Anaxàgoras i del retòric Pròdic.

37. És bàsic l'estudi de E.A. HAVELOCK citat sobre aquesta oposició.

38. E.A. HAVELOCK, *op. cit.* (n. 1), p. 172.

39. *Mem.* I 6, 14.

40. Athen. I 3a.

41. Per aquest tema vegeu W. ONG, *Oralità e scrittura. Le tecnologie della parola*, Bolonya 1986 (títol original: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Londres - Nova York 1982).

fluències per als ciutadans: els maleduca, els corromp, els torna desobedients i poc respectuosos pel que fa a les tradicions⁴².

En aquest discutit passatge el cor de *Les granotes* anima els dos rivals per tal que facin de crítics⁴³ literaris, tot jutjant les seves obres respectives. I els diu que no han de tenir por de no ser entesos pel públic, ja que «cadascú té un llibre». Deixant de banda la polèmica que ha suscitat la interpretació d'aquestes paraules⁴⁴, sembla que Aristòfanes està al·ludint irònicament a la creixent publicació de llibres de tota mena i a la influència que aquests exercien entre la població, la qual ja estaria preparada per seguir sense dificultat l'elevada discussió literària que havia de tenir lloc en escena. Però l'efecte còmic de la broma radicava en el fet que els llibres eren encara poc usuals, i que estaven lligats a una èlite d'intel·lectuals que sens dubte semblaven extravagants a la gent del carrer. Aristòfanes se'n riu d'un fenomen novedós i encara rar, però que ja es començava a perfilar en tota la seva revolucionària potència.

3. Conclusions

Així doncs, sembla clar que, malgrat l'exageració amb què Aristòfanes elogia la saviesa del seu públic, la classe il·lustrada era un cercle ben reduït; el normal en l'Atenes de finals del segle V era saber llegir i escriure amb dificultat, prou per entendre el contingut de les esteles, els *graffiti* o les llistes de recrutament, així com per escriure missatges breus i senzills, i poca cosa més⁴⁵. Així ens ho mostren els passatges 10 i 11, en els quals el botifarrer

42. En un altre passatge (*Ran.* 1032-6) explica, per boca d'Èsquil, quina ha estat tradicionalment la utilitat dels poetes.

43. Sobre els orígens de la crítica literària, vegeu R. HARRIOTT, *Poetry and Criticism before Plato*, Londres 1969.

44. Aquest passatge ha estat molt discutit perquè el text grec és ambigu: βιβλίον ἕχων ἕκαστος pot entendre's com «tothom té un llibre» o bé «cadascú té el seu llibre». Si acceptem la primera interpretació, Aristòfanes estaria fent referència a la creixent circulació de llibres per Atenes, però si donem per bona la segona, podríem arribar a pensar, com WOODBURY, «Aristophanes' Frogs and Athenian Literacy: *Ran.* 52-3, 1114», *TAPA* 106, 1976, pp. 349-57, que cada espectador disposava d'un text de la peça per tal de consultar-lo en cas de confusió. Penso, com R. THOMAS (*op. cit.* (n. 1), p. 20), que una suposició així només es pot atribuir al fet que durant molt de temps s'ha partit de la idea que els atenesos usaven l'escriptura igual que nosaltres. E.G. TURNER, *Athenian Books in the Fifth and Fourth Centuries*, Londres 1952, p. 22 opina que l'al·lusió als llibres és una broma filístea del poeta, i W.V. HARRIS (*op. cit.* (n. 4), pp. 99-100) que Aristòfanes fa una observació exagerada respecte al fenomen creixent dels llibres, venint a dir que les condicions ja no són les mateixes que un temps enrere.

45. W.V. HARRIS, *op. cit.* (n. 4), p. 107 explica que l'opinió que es té en general sobre el grau d'alfabetització de l'Atenes clàssica és optimista i idealitzant. Les excepcions, diu, són poques, i cita el cas de H. MICHELL, *The Economics of Ancient Greece*, Cambridge 1957, p. 363, un historiador de l'economia, el qual arriba a la conclusió que els habitants d'Atenes, i de Grècia en general, eren majoritàriament analfabets.

de *Els cavallers* i el parent d'Eurípides de *Les tesmofòries* respectivament, fan palès el seu precari domini de les lletres:

Passatges 10 i 11: *Eq.*, 188-94 i *Thes.*, 768-84

10- BOTIFARRER: Però bon home, no tinc instrucció fora de les lletres, i encara aquestes molt malament.

CRAT 1: Només això ens fa nosa, encara que sigui molt malament. Perquè la demagògia no és cosa d'homes amb instrucció i de bons costums, sinó d'ignorants i pocavergonyes.

11- PARENT D'EURÍPIDES: Vinga, quin missatge podria enviar-li? Precisament conec un mitjà pel seu Palamedes. Com ell, llençaré rems escrits. Però aquí no hi ha rems. D'on podria treure jo uns rems? D'on? D'on? I què si llencés aquests exvots en comptes de rems? Molt millor. Al capdavant aquests són de fusta, i també eren de fusta aquells. Oh mans meves, ara cal aplicar-se en una tasca que obri camins! Vinga, planxes de taula polida, rebeu els solcs del punxó, missatges dels meus mals. Ai de mi! Que malament que em surt aquesta *rho*. Això va, això va. Què gravaré? Marxeu, aneu per tots els camins, per aquí, per allà; cal afanyar-se.

El ciutadà corrent d'Atenes devia assemblar-se més a aquests personatges, autèntics herois de les comèdies, que no pas als intel·lectuals com Eurípides de qui tant es burla Aristòfanes⁴⁶. Això no vol dir que aquests ciutadans poc habituats a l'escriptura i la lectura no estiguessin preparats per entendre les novedoses reflexions i les crítiques literàries que tenien lloc al teatre, sinó ben al contrari. De fet el teatre es converteix en una mena d'espai intermedi entre la comunicació oral i l'escripta: el públic «llegeix», per dir-ho així, amb l'oïda el text de l'obra, que és fix, com qualsevol text escrit, i admet ben poques improvisacions per part dels actors⁴⁷.

Les comèdies d'Aristòfanes, com les tragèdies dels seus coetanis, endinsen les seves arrels en el món de les tradicions orals, del culte i la religió, i encara transmeten la seva música i el seu art poètic a un auditori que escolta

46. Penso que hi ha un factor que relaciona els protagonistes de les comèdies d'Aristòfanes amb l'escriptura —o més aviat amb la lectura; en efecte, gairebé tots saben llegir, però en més d'una ocasió manifesten explícitament tenir problemes amb les lletres. Altres pertanyen a grups socials que sens dubte van tenir difícil accés a l'alfabetització, com és el cas de les dones.

47. J. SVENBRO dedica el penúltim capítol de *Phrasikleia* a la invenció de la lectura silenciosa a Grècia i a la seva relació amb el teatre. Segons ell, la passivitat de l'espectador és parangonable a la del lector, ja que rep un missatge que no admet preguntes, que sempre diu el mateix, com el text escrit; a més, no cal la seva intervenció vocal, fet que conduiria paulatinament a la pràctica de la lectura silenciosa.

fascinat⁴⁸. Però la comèdia i la tragèdia ja no són pures manifestacions culturals, sinó que en l'espai teatral han obert una distància, distància crítica i reflexiva, entre allò que es representa i els espectadors que, sense participar-hi de manera directa, s'ho miren: les obres són textos escrits per autors que ofereixen noves i personals interpretacions dels mites i les tradicions, interpretacions que són el punt de partida per pensar en els problemes vius i actuals amb què s'enfronta la polis. Ella mateixa és l'encarnació del conflicte tràgic entre l'antic i el nou, la religió i la raó, la llei no escrita dels déus i la llei escrita dels homes, i el teatre no fa altra cosa que reflectir aquest conflicte irresoluble, o sigui, reflexionar-hi⁴⁹.

Pel que llegim en les comèdies d'Aristòfanes, podem distingir dos sectors de ciutadans en funció de la seva relació més o menys estreta amb l'escriptura. D'una banda, tenim la classe il·lustrada, que llegeix i escriu llibres amb assiduïtat i que està iniciant una transformació radical del sistema educatiu atenès, tot cercant una major incidència en l'aprenentatge dels coneixements teòrics, fomentant el desplegament de la dialèctica i, alhora, rebutjant cada cop més l'educació gimnàstica i el respecte cec a les tradicions. Per això, diu Aristòfanes, les palestres es queden buides i els joves es passen el dia xerrant i posant-ho tot en dubte.

D'altra banda tenim una gran majoria de ciutadans que no són il·lustrats, sinó que amb prou feines llegeixen i escriuen, però que tampoc no són analfabets. La seva vida social encara es basava en gran part en la comunicació oral, cara a cara, però en molts aspectes de les seves relacions ciutadanes estaven obligats a recórrer a l'escriptura⁵⁰.

De fet, l'escriptura de la llei, i l'escriptura judicial sobretot, era el nexa més important entre una i altra classe social, així com el teatre que, com ja he dit, és també escriptura. Viure en una ciutat isonòmica, gaudir del mateix tracte davant la llei, era possible gràcies a l'alfabet, que permetia que la llei fos llegida per tothom, tant pels intel·lectuals, com pels pagesos o fins i tot

48. Per la relació de les comèdies d'Aristòfanes amb les arrels religioses, dionisíiques, de la Comèdia, vegeu X. RIU, *Dionisisme i comèdia*, tesi Universitat de Barcelona 1989.

49. La representació còmica té una funció semblant a la de la festa, en el sentit que consisteix a delimitar l'àmbit d'allò que és il·lícit, del que normalment no es pot fer ni dir. Però hi ha una diferència fonamental entre comèdia i festa, i és que, mentre aquesta implica participació, aquella es presenta com a espectacle —tot i que les relacions dels ciutadans atenesos amb el teatre eren molt més directes que no pas les que pot mantenir un espectador actual. L'acció còmica es desenvolupa en el *θέατρον*, que la converteix en quelcom visual —el públic observa, però no participa— i que estableix els seus límits espacials; els esdeveniments que transcorren fora d'aquest recinte es veuen reflectits en l'obra representada, de manera que els espectadors poden *reflexionar* sobre ells.

50. Pel que fa al nivell d'alfabetització a l'Atenes clàssica, és fonamental l'estudi citat de W.V. HARRIS. Al final del capítol IV (p. 131) conclou: «L'ús de l'escriptura esdevé, si més no a Atenes, un distintiu de l'autèntic ciutadà (en teoria) i (en la pràctica) del ciutadà urbà i amb hisenda. Homes d'aquesta mena consideraven ja indispensable saber llegir i escriure».

pels esclaus. Però, tot i essent aquesta una escriptura vinculant, que atorgava cohesió a la *polis*, la seva derivació, l'escriptura judicial, actuava més aviat com a distanciadora dels ciutadans. Aquest aspecte pernicios de l'escriptura el posa de manifest Aristòfanes en *Els ocells*, quan contraposa el món utòpic dels ocells, en el qual tot funciona sense intermediaris que distorsionin els missatges, i el dels homes: cal recordar l'escena en què Pisteter està provant de fer el sacrifici fundacional de la nova ciutat celeste i se li presenta un seguit de personatges, carregats de papirs amb oracles i decrets escrits, que no fan altra cosa que molestar i posar obstacles a la seva tasca. I mostren, a més, un descarat menyspreu per les coses divines, ja que no tenen inconvenient a interrompre, un rere l'altre, el sacrifici que intenta oficiar Pisteter: perquè l'escriptura, portadora de lleis humanes i de veritats discutibles, també porta un distanciament del sagrat que no passa desapercebut a Aristòfanes.

En efecte, l'autoritat del text escrit arriba a assolir un poder comparable al de la divinitat, com hem vist en el comentari d'alguns passatges; de fet, l'expansió de l'escriptura alfabètica anirà fent innecessària l'existència dels déus i substituint la seva presència per explicacions de la raó que cada cop tindran més importància. Aristòfanes viu aquesta transformació en els seus orígens, i per això fa un retrat extravagant i fins i tot ridícul dels sofistes i dels filòsofs com Sòcrates. Llegir Aristòfanes continua essent una pràctica plena de sentit: la dramaturgia va ser un dels fenòmens que comportà l'escriptura alfabètica⁵¹, la qual ens ha permès, a més, tenir accés a part de la seva producció. La distància entre l'espectador i l'escena és la distància que comença a separar els atenesos del sagrat, que contemplen la representació dels seus motius tradicionals, però a través de l'enfocament crític i reflexiu dels poetes, poetes que escriuen. I nosaltres som els hereus d'aquesta separació.

51. D. LANZA, «La poesia drammatica: i caratteri generali, il dramma satiresco», a *Lo spazio letterario della Grecia Antica*, vol. I, tom I, Roma 1992, p. 297.